

---

## РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

---

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.1>

### ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ У ДОКОЛОНІАЛЬНУ ДОБУ

Ганкевич О.А.,

*аспірант кафедри міжнародного права**факультету міжнародних відносин**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0009-0002-3979-7005

#### **Ганкевич О.А. Особливості рецепції римського права на африканському континенті у доколоніальну добу.**

Статтю присвячено аналізу особливостей рецепції римського права на теренах Африки у доколоніальну добу. Доведено, що, окрім розвитку місцевого звичаєвого права, початково запозичувалися правові традиції греків та фінікійців у період Античності. Визначено, що античні греки поширили, зокрема культуру писаного кодифікованого права, міського самоврядування та розгалужену судову систему, тоді як фінікійці сприяли систематизації морського, комерційного, адміністративного права та запровадили ефективний інститут виборних управителів-суфетів. Шляхом аналізу правового статусу підкорених Римом теренів Африки визначено, що рецепція римського права переважно відбувалася за прямого сприяння римської влади, а північ Африки використовувалася для тривалої економічної експлуатації. Розкрито, що, окрім сприяння поширенню римського права, влада імперії інкорпорувала норми автохтонного права місцевих народів, зокрема берберів. Встановлено, що завершенню інтеграції північноафриканських земель у правовий простір Римської держави сприяло прийняття Едикту Каракалли 212 р. н. е., який де-юре ліквідував правову ізоляцію корінного населення. Водночас після розпаду Західної Римської імперії постали на теренах півночі Африки вандальські королівства не позбувалися римського права й активно використовували його норми для організації управління регіоном. Доведено, що після завоювання північного сходу Африки Візантією почався процес реставрації дії римського права на теренах, що належали Західній Римській імперії. Проаналізовано прецедент Ефіопії, яка добровільно здійснювала рецепцію римського права шляхом впровадження у XV столітті правового збірника «Фетха Негаст». Розкрито правову природу та суть збірника «Фетха Негаст», який був поєднанням норм канонічного права східних церков та фрагментів Старого й Нового Заповітів. Визначено, що світська частина збірника стала джерелом регулювання широкого спектра суспільних відносин, що включали порядок престолонаслідування, регулювання інститутів приватної власності, шлюбу, спадкування, укладення договорів, а також встановлювала систему покарань і правила судочинства.

**Ключові слова:** римське право, рецепція права, правовий плюралізм, північна Африка, Фетха Негаст, античність, раннє середньовіччя.

#### **Hankevych O.A. Features of the reception of Roman law on the African continent in the pre-colonial era.**

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the reception of Roman law in Africa in the pre-colonial era. It has been proven that, in addition to the development of local customary law, the legal traditions of the Greeks and Phoenicians were initially borrowed during the Antiquity period. It has been determined that the ancient Greeks spread, in particular, the culture of written codified law, urban self-government, and a ramified judicial system, while the Phoenicians contributed to the systematization of maritime, commercial, and administrative law and introduced the effective institution of elected governors-sufets. By analyzing the legal status of the African territories conquered by Rome, it has been determined that the reception of Roman law mainly took place with the direct assistance of the Roman authorities, while North Africa was used for long-term economic exploitation. It has been

revealed that, in addition to promoting the spread of Roman law, the imperial authorities incorporated the norms of the indigenous law of local peoples, in particular the Berbers. It has been established that the completion of the integration of North African lands into the legal space of the Roman state was facilitated by the adoption of the Edict of Caracalla in 212 CE, which de jure eliminated the legal isolation of the indigenous population. At the same time, after the collapse of the Western Roman Empire, the Vandal kingdoms that emerged in North Africa did not abandon Roman law and actively used its norms to organize the administration of the region. It has been proven that after the conquest of northeastern Africa by Byzantium, the process of restoring Roman law in the territories that belonged to the Western Roman Empire began. The precedent of Ethiopia, which voluntarily implemented Roman law by introducing the legal collection "Fetha Negest" in the 15th century, has been analyzed. The legal nature and essence of the Fetha Negest collection, which was a combination of the norms of canon law of the Eastern Churches and fragments of the Old and New Testaments, is revealed. It is determined that the secular part of the collection became a source of regulation for a wide range of social relations, including the order of succession to the throne, regulation of private property, marriage, inheritance, conclusion of contracts, and established a system of penalties and rules of judicial procedure.

**Key words:** Roman law, reception of law, legal pluralism, North Africa, Feth Negest, antiquity, early Middle Ages.

**Постановка проблеми.** Африканський регіон у науковому дискурсі традиційно розглядається як хрестоматійний приклад правового плюралізму, що характеризується співіснуванням та взаємодією різнорідних правових систем. Романо-германська, англосаксонська, звичаєва, релігійна та інші правові традиції сформували тут унікальне правове середовище, якому немає аналогів. У сучасній науці африканський правовий плюралізм переважно досліджується через призму впливу законодавств європейських метрополій у період активної колонізації в ХІХ–ХХ століттях. Особливо приділяють увагу романо-германській правовій традиції, нормативною основою якої є римське право. Натомість дослідженню специфіки рецепції римського права в доколоніальний період приділяється значно менше уваги. Такий погляд є неповним, оскільки він залишає суттєву прогалину в дослідженні генези місцевого правового плюралізму. Крім того, він спрощує загальне розуміння сутності національних правових систем африканських держав, а також їхніх традицій державотворення. Недостатня увага до зазначеної проблематики вбачається методологічно необґрунтованою, оскільки саме в доколоніальну епоху відбулися перші прецеденти взаємодії місцевого звичаєвого права з римським кодифікованим правом. Ця взаємодія заклала своєрідний базис для подальшого розвитку кодифікованого права на континенті, а також сформувала підґрунтя для подальшої рецепції римського права в регіоні. Без аналізу цих процесів неможливо об'єктивно оцінити, як саме формувався африканський правовий плюралізм, що є критично важливим для комплексного розуміння становлення та розвитку національних правових систем держав Африки.

**Метою даної статті** є визначення особливостей рецепції римського права на африканському континенті в доколоніальну добу

**Стан опрацювання проблематики.** Особливості правового устрою та статусу північноафриканських земель у складі Римської держави досліджували Фейдж Дж.Д. та Гаммер Д. Аналіз особливостей окремих нормативних актів римського права, що закріпили колоніальний статус за теренами півночі Африки здійснювали Шолль Р. та Шуберт К. Період візантійської реставрації римського права в регіоні досліджував Кайзер В. Питанню добровільної рецепції римського права на прикладі Ефіопії приділив увагу Санд П.Г. Загалом вузькопрофільна тематика дослідження потребує подальшого розкриття та доопрацювання.

**Виклад основного матеріалу.** До початку поширення римського права в африканському регіоні вже мав місце розвиток місцевого звичаєвого права. Локальне звичаєве право вже тоді характеризувалося своєю самобутністю, яка формувалася під впливом території як чинника, що визначав форму державності окремих африканських державних утворень та інших форм самоорганізації місцевого населення [1, с. 231]. У той же час активно поширювалися правові традиції інших народів, що походили із сусідніх регіонів. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують правові традиції греків та фінікійців, які активно колонізували північ континенту.

Вплив традицій античних греків найбільш помітний на теренах Єгипту, який вони деякий час контролювали, та в Кіренаїці, де було багато грецьких колоній. Греки розвивали культуру писаного кодифікованого права та розгалуженої владної вертикалі. Це мало місце у поширенні грецької концепції міського самоврядування, розширенні податкової системи, введенні регулювання громадянства та майнових прав. Крім того, сформувалася специфічна судова система. Суди були поділені на грецькі, що здійснювали судочинство згідно з грецькими традиціями, та суди, що діяли за традиційним правом народів Єгипту.

Правові традиції фінікійців поширювалися на північний захід континенту, а центром їх розповсюдження став Карфаген. Вплив фінікійців переважно зачепив галузі морського, комерційного та адміністративного права. Найбільш помітною фінікійською правовою традицією, яку запозичили народи півночі Африки став інститут суфетів-виборних управителів, наділених вищою владою від імені союзу племен чи міської громади. У подальшому цей інститут виявився настільки ефективним, що поширився далеко за межі фінікійських колоній та був запозичений багатьма народами Північної Африки. Навіть після падіння Карфагена у 146 р. до н. е. адміністративне право фінікійців продовжувало регулювати життя понад 30 міст регіону, а їхня мова залишалася мовою офіційного діловодства [2, с. 87–203].

Після падіння Карфагена та встановлення римського панування Північна Африка поступово інтегрувалася у правовий простір Риму. Визначення особливостей інтеграції цього регіону та його статусу в Римській державі послугує прикладом для визначення характеру та особливостей рецепції римського права на теренах Африки в період Античності.

Варто наголосити, що процес інтеграції північноафриканських земель до складу Римської держави не обмежувався військово-політичним підкоренням регіону, а супроводжувався формуванням складної системи нормативних актів, спрямованих на його довготривалу економічну експлуатацію [3, с. 180]. Адміністративна вертикаль Римської держави в регіоні будувалася на поєднанні централізованого імперського управління з широким делегуванням повноважень місцевим органам самоврядування, зокрема у фіскальній та судовій сферах, що сприяло поширенню римського права на місцевому рівні. Особливу роль у процесі економічної експлуатації Північної Африки відіграло спеціалізоване аграрне законодавство, зокрема закони *Lex Manciana* та *Lex Hadriana de rudibus agris*.

Римські закони *Lex Manciana* та *Lex Hadriana de rudibus agris* сформували складний механізм, у якому норми римського права тісно перепліталися з локальним звичаєвим правом. З формально-юридичної точки зору ці закони діяли як інструмент своєрідного компромісу. Замість того, щоб нав'язувати римські моделі землекористування, римська адміністрація кодифікувала традиційні пунічні та берберські практики часткової оренди. Закони визначили статус колонів (дрібних землеробів), а також їхні обов'язки та права. Колони, розчистивши цілині землі або засадивши їх оливковими деревами, отримували право спадкового користування. За це вони мали сплачувати фіксовану частку врожаю (зазвичай третину) на користь власника маєтку або генерального орендаря імперських земель (кондуктора). Таким чином, цей механізм мав на меті захистити безпосереднього виробника від свавілля посередників та стимулювати освоєння нових територій.

На практиці імплементація положень цих законів суттєво спотворювалася через особливості римського адміністративного та фіскального апарату. Величезні відстані від центру ухвалення рішень робили контроль за дотриманням законності вкрай ускладненим. Кондуктори та місцеві чиновники, які відповідали за збір податків і орендної плати, часто діяли поза межами правового поля. Оскільки система збору була децентралізованою, а доходи збирачів залежали від зібраного надлишку, легальна норма у «третину врожаю» нерідко перетворювалася на жорстку експлуатацію. Правозастосування в сільській місцевості супроводжувалося фізичним примусом, круговою порукою та конфіскаціями. Це створювало глибокий розрив між положеннями законів, що гарантували права колонів, та реальним правовим становищем місцевого населення, яке залишалося вкрай вразливим.

Із часом така модель функціонування аграрного права призвела до інституціоналізації залежності сільського населення. Те, що спочатку слугувало стимулом вільної господарської ініціативи, в епоху Пізньої Античності трансформувалося у жорстку систему прикріплення до землі. Коли економічні потреби Риму зросли, колони де-факто і де-юре втратили свободу пересування, перетворившись на *glebae adscripti* (прикріплених до землі). Водночас сформована правова та економічна структура виявилася настільки адаптивною та ефективною для управління ресурсами, що пережила саму імперію. У подальшому вандали, а згодом і Візантія залишили ці механізми землекористування та оподаткування практично без змін [4].

Важливу роль в інституціоналізації та закріпленні римського права на континенті відіграло прийняття імператором Каракаллою у 212 р. н. е. *Constitutio Antoniniana* (Едикту Каракалли). Цей нормативно-правовий акт надав статус римського громадянина всьому вільному населенню імперії, включно з корінними жителями африканських провінцій. Таке рішення де-юре ліквідувало правову ізоляцію місцевих племен, поширивши на них дію універсальних норм римського приватного права (зокрема інститутів шлюбу, спадкування та укладення договорів). Це стало безпрецедентним кроком в історії стародавнього світу, який сприяв глибокій правовій асиміляції та розширенню юрисдикції римських судів на значну частину населення Північної Африки. Крім того, це дозволило тісніше інтегрувати північ Африки в адміністративну та політичну вертикаль Римської держави [5, с. 106].

Після падіння Західної Римської імперії терени Північної Африки опинилися під контролем варварських королівств та місцевих племінних форм державності. Зокрема, період вандальського завоювання, попри військову нестабільність, не призвів до повного розриву з римською правовою традицією. Вандальські королі не створювали власних правових кодексів, натомість вони активно використовували римське право та римські методики управління територіями. Водночас основна маса романізованого населення продовжувала жити за нормами римського права в цивільних справах, що забезпечило безперервність економічних відносин аж до візантійського відвоювання.

Наступний етап правового розвитку регіону розпочався з 534 р. н. е., коли Візантія (Східна Римська імперія) отримала контроль над більшою частиною півночі континенту. Фактично період відвоювання півночі Африки Візантією став своєрідним періодом реставрації повноцінного функціонування римського права на теренах регіону. Через закон *De officio praefecti praetorio Africae* Юстиніан I офіційно поширив на африканські провінції дію кодифікованого римського права, ознаменувачи повернення до повноцінного функціонування інститутів римського цивільного права [6].

Подальша інституціоналізація візантійської влади призвела до створення наприкінці VI століття Екзархату Африки. Екзархат був адміністративною одиницею, у межах якої військова та цивільна влада були об'єднані для ефективнішого адміністрування та оборони. Карфаген як центр екзархату поширював свою юрисдикцію навіть на території візантійської Іспанії, призначаючи там суддів та впроваджуючи імперські приписи. Одночасно з цим у правовому полі регіону стрімко зростала роль канонічного права та інституту єпископів, які перетворилися із суто релігійних лідерів на ключові фігури в міському управлінні та здійсненні судочинства.

У 647 р. н. е., з початком експансії Арабо-ісламського Халіфату Рашидун (Праведного Халіфату), розпочався процес витіснення римського права з північноафриканських земель. До 709 р. н. е. Халіфат витіснив Візантійську імперію з Єгипту, Кіренаїки, Тріполітанії та згодом усього Магрибу. У подальшому ці завоювання знаменували початок колосальної трансформації мовних, культурних, релігійних та політико-правових особливостей Північної Африки. Причиною цих трансформацій стало поширення ісламу, а разом із ним і шаріату (ісламського права).

Як можна помітити, поширення римського права в добу Античності та раннього Середньовіччя було географічно обмеженим північно континенту. Крім того, воно поширювалося шляхом сприяння римської, а в подальшому візантійської влади. Підкорені терени Африки у складі обох імперій відігравали радше роль колонії, ніж важливої суб'єктної частини держави. Проте існує прецедент, коли африканська держава добровільно здійснювала рецепцію римського права. Прикладом є рецепція римського права Ефіопською імперією у XV столітті через прийняття правового збірника «Фетха Негаст». Цей процес продемонстрував принципово інший, невійськовий шлях проникнення європейської правової традиції на африканський континент, який базувався на спільній релігійно-культурній ідентичності.

Оригінальний текст збірника «Фетха Негаст» був створений у XIII столітті на теренах Єгипту видатним коптським мислителем та правознавцем Абу-ль-Фадаїлом ібн аль-Ассалем. Спочатку ця праця була укладена арабською мовою як великий правовий збірник для потреб місцевої християнської громади. У XV столітті, за часів правління ефіопського імператора Зара Якоба, цей масив юридичних приписів потрапив до Ефіопської імперії. Його перекладом давньоєфіопською мовою геез займався вчений Петрос Абда Сайд. Саме в такій перекладеній та адаптованій формі документ отримав назву «Фетха Негаст» (тобто «Закон Царів») і згодом перетворився на ключове джерело місцевого права, нормами якого користувалися аж до 30-х років XX ст.

Нормативну основу збірника становило складне поєднання канонічного права східних церков та фрагментів Старого й Нового Заповітів. Окрім цього, туди увійшли норми римського права. Світська частина «Фетха Негаст» стала джерелом регулювання широкого спектра суспільних відносин. Вона визначала порядок престолонаслідування, регулювала інститути власності, шлюбу, спадкування та укладення договорів, а також встановлювала систему кримінальних покарань і правила судочинства [7].

У контексті генези африканського правового плюралізму ефіопський прецедент є надзвичайно показовим. Він доводить, що африканська держава ще в епоху пізнього Середньовіччя була здатна до свідомої рецепції складних іноземних кодифікованих норм. Ефіопські правителі інтегрували римсько-візантійські правові інститути у власну адміністративну та судову вертикаль. Тим самим поєднавши їх із місцевими звичаями, вони змогли створити самобутню та стійку національну правову систему задовго до початку європейської колоніальної експансії.

**Висновки.** Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що рецепції римського права на теренах Африки в доколоніальну добу передували розвиток місцевого звичаєвого права, а також поширення правових традицій античних греків, які впровадили культуру кодифікованого писаного права, міського самоврядування та розгалуженої системи судочинства, і фінікійців, що забезпечили сис-

тематизацію комерційного, морського й адміністративного права та запровадили інститут виборних суфетів.

Рецепція римського права в Північній Африці відбувалася переважно за прямого сприяння імперської влади і мала яскраво виражений економічний мотив. Нормативно-правові акти Риму були спрямовані на тісну інтеграцію регіону для його тривалої економічної експлуатації. Юридичним завершенням інтеграції північноафриканських земель у правовий простір Римської держави стало прийняття Едикту Каракалли 212 р. н. е.

Поряд із примусовою рецепцією римського права, що реалізовувалася завдяки сприянню римської адміністрації, були й прецеденти добровільної рецепції норм римського права африканськими державами. Впровадження Ефіопською імперією у XV столітті правового збірника «Фетха Негаст» доводить здатність африканських держав самостійно імплементувати його норми.

Наприкінці варто зазначити, що, хоча в доколоніальний період римське право було витіснене ісламським, його рання рецепція сприяла формуванню африканського правового плюралізму та національних правових систем окремих держав Африки, як-от Ефіопії. Рецепція римського права сприяла поширенню кодифікації правових норм, а також розширенню африканського досвіду публічного адміністрування. Крім того, це сформувало своєрідний базис для реставрації римського права після початку європейської колонізації африканського континенту.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Ганкевич О. Історико-правовий аналіз становлення державності на африканському континенті. *Юридичний вісник*. 2025. № 6. С. 229–235. DOI: 10.32782/yuv.v6.2025.29.
2. Fage J.D. *The Cambridge History of Africa*. Vol. 2 : From c. 500 B.C. to A.D. 1050. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. DOI: 10.1017/CHOL9780521215923.
3. Hammer D. *Imperial Politics and Legislation in Roman Africa*. Augustine in Context / ed. T. Toom. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 179–186. DOI: 10.1017/9781316488409.023.
4. Scholl R., Schubert C. *Lex Hadriana de agris rudibus und lex Manciana*. Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete. 2004. Bd. 50. S. 79–84. DOI: 10.11588/propylaeumdok.00005687.
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. *Римське право: підручник*. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
6. Kaiser W. *Justinian and the Corpus Iuris Civilis*. The Cambridge Companion to Roman Law / ed. D. Johnston. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 119–148. DOI: 10.1017/CCO9781139034401.011.
7. Sand P.H. *Roman law in Ethiopia: traces of a seventeenth century transplant*. *Comparative Legal History*. 2020. Vol. 8. № 2. P. 116–143. DOI: 10.1080/2049677x.2020.1830489.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.03.2026  
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026  
Дата публікації: 3.04.2026